

legde zaken, die konden uitmonden in een *amende honorable* of *profitable* ten gunste van de beledigde, en van de crimineel geïnstrueerde zaken, die doorgaans op een boete ('voor de armen') uitliepen, is gevarieerd genoeg — nog afgezien van de rechterlijke pogingen tot schikking —: de aard en omstandigheden der beledigingen, de rechtsingang, de vordering, de procesvoering, de allegaties van geleerde auteurs door de advocaten, enzovoort. Sommige zaken komen in wisselend verband terug, een manco dat door de index wordt ondervangen. De vraag naar eventuele ontwikkelingslijnen in het delict 'belediging' en in de rechterlijke reactie daarop gedurende het gekozen tijdvak komt eigenlijk niet aan de orde. Misschien is hiervoor het onderzoeksmateriaal ook te mager. Blijft echter over een helder gestructureerde, goed geschreven studie die toch rijk genoeg is aan rechtsdogmatische en procesrechtelijke elementen en bouwstenen — ook voor onderzoekers buiten Brabant.

A. H. Huussen jr.

M. Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (Dissertatie Rotterdam 1994, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1994, 304 blz., f49,50, ISBN 90 6168 412 9)

In 1994 promoveerde Marc Wingens bij Frijhoff en Van Herwaarden op de dissertatie *Over de grens*, die fraai is uitgegeven in de Memoria-reeks van SUN. Een handelseditie verdient dit proefschrift zeker, want het is een goed leesbaar verhaal over een boeiend onderwerp. De auteur toetst de hypothese dat er tussen het eind van de zestiende en het eind van de achttiende eeuw sprake was van een dubbele verschuiving in het bedevaartswezen in onze streken. Ten eerste noopte het bedevaartsverbod in de Republiek de katholieken ertoe hun heil te zoeken in sacrale plaatsen in het 'buitenland'. Ten tweede zou er een inhoudelijke verandering zijn opgetreden: de benadering van het heilige werd steeds minder instrumenteel en steeds meer spiritueel.

In het eerste hoofdstuk geeft Wingens een overzicht van wat hij noemt de 'sacrale dynamiek' van de Nederlanden en het Nederrijngebied. Reeds aan het eind van de zestiende eeuw waren de meeste sacrale plaatsen in de Republiek vernietigd. Bedevaartsoorden in het Zuiden vormden voorlopig centra voor confessionele identificatie van katholieken uit het Noorden, maar hieraan kwam een eind in 1648. Brabant en Limburg kwamen onder sterke invloed van de Generaliteit te staan, wat leidde tot onderdrukking van de openbare katholieke godsdienstoefening. In het Nederrijngebied daarentegen trad juist een periode van relatieve rust in met het gelijktijdige einde van de Dertigjarige Oorlog en het was daarheen dat de aandacht van bedevaartgangers zich vervolgens richtte.

De hoofdstukken twee en drie vormen het eerste deel van het boek, waarin 'de transformatie tot geordende bedevaartsoorden' is beschreven. Onder de titel 'De institutionalisering van de sacrale plaatsen' beschrijft Wingens de ontwikkeling van drie Mariaorden aan de oostgrens van de Republiek. Het voornaamste was Kevelaer in Opper-Gelre, dat kerkelijk behoorde tot het bisdom Roermond. Hier ontstond in 1642 een cultus, die in 1647 bisschoppelijke goedkeuring verkreeg. In Handel, gelegen in de Duitse-Ordeheerlijkheid Gemert, bestond al sinds onheuglijke tijden een Mariacultus, voordat bisschop Ophovius deze in 1627 officieel erkende. De derde onderzochte bedevaartsplaats was Uden in het Land van Ravenstein, dat sinds 1658 behoorde tot het bisdom Luik. Hier werd een Mariabeeldje vereerd dat zou zijn gevonden in een linde; de cultus werd erkend in 1667. In alle drie de behandelde plaatsen was de leiding van de cultus in handen van regulieren: in Handel de Duitse orde, in Kevelaer de oratorianen en

in Uden de kruisheren. Dit was uiteraard niet altijd tot genoegen van seculiere geestelijken en de wereldlijke overheid, die weinig zeggenschap over de gang van zaken hadden en de inkomsten van de cultus niet ten goede zagen komen aan de plaatselijke belanghebbenden.

Het derde, relatief korte hoofdstuk is gewijd aan de spiritualisering van de cultus. Volgens Wingens is deze ontwikkeling vooral af te lezen aan het grote belang dat werd gehecht aan de apologie van de bedevaart, de instructies aan de bedevaartgangers en de intensivering van de biechtpraktijk.

In het tweede deel van het boek wordt de blik gericht op de bedevaartgangers. Hoofdstuk vier maakt duidelijk dat de aantrekkingskracht van Handel en Uden veel beperkter was dan die van Kevelaer en er ten dele een afgeleide van was: mensen op weg naar Kevelaer deden vaak de Mariaorden onderweg aan. Het vijfde hoofdstuk biedt een analyse van de overgeleverde wonderverhalen, die werden gepubliceerd om de cultus te propageren. Wingens beschrijft hoe het heilige werd benaderd voor het verwerven van aards heil, meestal genezing van allerhande kwalen. In het laatste hoofdstuk komt de georganiseerde bedevaart aan bod, een nieuw verschijnsel in de Nieuwe Tijd. Juist groepsgewijze bedevaarten, vaak georganiseerd door broederschappen, waren een blijk van spiritualisering van het bezoeken van sacrale plaatsen, al was de sociale functie minstens zo belangrijk als de religieuze. Zij bevorderden de confessionele identiteit en saamhorigheid.

Het verhaal loopt lekker en zit vol boeiende feiten, maar roept toch vragen op. Zo is Wingens nogal laconiek over het ontstaan van sacrale plaatsen, die sterk worden gepersonifieerd. Een citaat: 'Veel sacrale plaatsen ontstonden echter allereerst om, in perioden van collectief onheil, zoals pest en oorlog, de behoefte aan sacraliteit te bevredigen' (56; zie ook 58). Verder komt de auteur, misschien door het gebruikte jargon, soms wat naïef over. Een voorbeeld: de omstandigheden waaronder een cultus ontstond, waren soms op zijn minst verdacht. De marskramer Hendrick Busman en zijn vrouw Mechel Scholt, die aan de wieg stonden van de cultus in Kevelaer, lijken op grond van de door Wingens gepresenteerde feiten handige lieden die munt sloegen uit een goed verhaal op de juiste plaats en tijd. Maar volgens Wingens moeten de moeilijke tijdsomstandigheden Busman 'uiterst ontvankelijk hebben gemaakt voor manifestaties van een andere wereld, waardoor hij kon uitgroeien tot bemiddelaar tussen hemel en aarde'.

Mede door dergelijke weinig kritische formuleringen doet de conclusie wat *gratuit* aan. Wingens stelt dat zijn beide hypothesen na toetsing blijken te kloppen. Wat de eerste betreft: deze lijkt mij zo evident dat toetsing amper nodig is, tenzij in relatie tot de tweede. De vraag of de spiritualisering van de bedevaarten vanuit de Republiek verband hield met de ruimtelijke verschuiving, wordt echter niet gesteld. De tweede hypothese is naar mijn smaak niet voldoende hard gemaakt. Wingens toont zeker aan dat bij de clerus de wens bestond tot spiritualisering, maar niet dat deze ideeën weerklank vonden bij de bedevaartgangers zelf. Bovendien: wie spiritualisering van de bedevaartspraktijk in de Nieuwe Tijd wil aantonen, zal op zijn minst een vergelijking moeten trekken met andere tijdvakken, iets wat Wingens achterwege laat. Mij viel bijvoorbeeld op hoe groot de continuïteit was met de late Middeleeuwen. Ook toen was er juist in de beginfase van een cultus grote aandacht voor de apologie van de cultus en voor wonderverhalen, ook toen vond er van bisschopswege onderzoek plaats naar de authenticiteit van de cultus, en voor de verwerving van aflaten werd de biecht altijd al als voorwaarde gesteld. Anderzijds leefden middeleeuwse praktijken als het aanbieden van *ex-voto's* nog altijd voort. Ik vraag mij daarom af of de ontwikkeling die hij ziet in de Nieuwe Tijd niet eerder de ontwikkeling is van elke cultus, ongeacht de periode waarin deze zich afspeelt. Of misschien is de ontwikkeling wel specifiek voor Mariaorden. Ik zou mij kunnen voorstellen dat het anders toeging op sacrale plaatsen waar gespecialiseerde heiligen werden vereerd. Wingens noemt er zelf een aantal die eveneens in de Nieuwe Tijd een bloeiperiode beleefden:

Antonius Abt werd aangeropen tegen de pest, Cornelius tegen de runderpest, Cunera voor allerhande veeziekten, etcetera. Maria mag zich dan vooral om het zieleheil hebben bekommerd (260), andere heiligen kwamen als voorheen tegemoet aan aardse noden. Het is echter de verdienste van Wingens dat hij een aantal bedevaartplaatsen voor het voetlicht brengt en uitdaagt tot meedenken en tot verder onderzoek.

Gerrit Verhoeven

R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Historische reeks; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995, 287 blz., f39,50, ISBN 90 284 1680 3).

Het gebruik van egodocumenten mag zich in de mentaliteitsgeschiedenis in een warmere belangstelling verheugen sinds die een rol zijn gaan spelen in het achteraf wat absurde debat over de geschiedenis van het gezin. In het spoor van Philippe Ariès werd de stelling verkondigd dat ouders vroeger minder om hun kinderen gaven. Eén van de manieren waarop dit werd 'weerlegd' maakte gebruik van autobiografieën: Linda Pollock (*Forgotten children* (1983)) vond in herinneringen uit Engeland en de nog koloniale Verenigde Staten geen verwaarlozing, maar juist veel aanwijzingen voor authentieke zorg en emotie. Zij gebruikte getuigenissen uit de zeventiende en achttiende eeuw, dus ongeveer onze Gouden eeuw tot in het begin van de negentiende eeuw. Het lag voor de hand na te gaan wat daarover in Nederland te vinden is, te meer omdat de demonstratieve affectie voor kleine kinderen iets was wat vele buitenlanders opviel in de Republiek. Rudolf Dekker heeft dit nu gedaan in een bijzonder aantrekkelijk en verstandig boek.

Hij begint met even concieze als weloverwogen samenvattingen van het debat over de geschiedenis van het kind en over het gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap. Daarna geeft hij chronologisch acht portretten van Nederlandse autobiografen, die enigszins uitvoerig hun jeugd geboekstaafd hebben. Daarna volgen thematische hoofdstukken over spel, straf, borstvoeding, beroepskeuze en school. Tenslotte volgen beschouwingen over het veranderende geheugen met het verschijnen van jeugdherinneringen als nieuw genre en over de veranderingen in de verwoording van het verdriet over de dood van kinderen.

De portretten brengen onmiddellijk een groot probleem bij autobiografieën uit deze tijd aan het licht: er is het allerdroevigste verhaal van de ambachtsman Verbeecq en van een boerenfamilie, maar verder komt alleen de elite aan het woord. De verhalen in die kringen doen erg denken aan de opvoedingsproblemen die in de hedendaagse pulpvers uitgemeten worden over de kinderen van de 'sterren'. Want 'bekende Nederlanders' waren de families Huygens en De Groot natuurlijk, al had dat toen een heel andere betekenis. De grote verwachtingen, de vergelijking met de succesvolle vaders en de verleidingen behorend bij een hoge maatschappelijke positie disponeerden de in hun jeugd toch al verwaarloosde jongens tot een deprimerend falen. Hoewel deze verhalen vertrouwd aandoen, is het natuurlijk de vraag of het lot van dit soort ondeugdelijke aristocratenzoontjes iets zegt over het gezinsleven van 'gewone' mensen. Dat in hoge kringen ook wel mensen waren die hun talent ook in het ouderschap tot uiting brachten, demonstreert Constantijn Huygens senior.

De verhalen over de jeugd zijn in het algemeen teleurstellend vlak, moet Dekker tot zijn spijt vaststellen. Maar er is genoeg om enerzijds eendimensionale ideeën over emotionalisering te ontcrachten en anderzijds vast te stellen, dat verschijnselen zoals de vroege zelfstandigheid van kinderen in de pre-industriële tijd en de vroege scheiding van ouders en kinderen er op